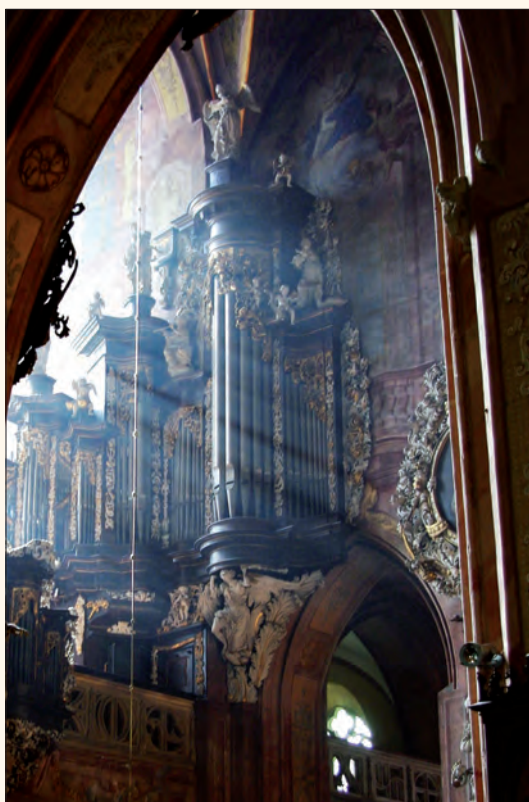

DARIUSZ GALEWSKI

JEZUICI WOBEC TRADYCJI ŚREDNIOWIECZNEJ

BAROKIZACJE KOŚCIOŁÓW W KŁODZKU,
ŚWIDNICY, JELENIEJ GÓRZE I ŻAGANIU

JEZUICI
WOBEC TRADYCJI
ŚREDNIOWIECZNEJ

INSTYTUT HISTORII SZTUKI
UNIwersytetu Jagiellońskiego

ARS VETUS ET NOVA

REDAKTOR SERII
Wojciech Bałus

TOM XXXVI

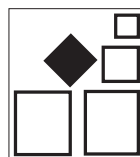
DARIUSZ GALEWSKI

JEZUICI
WOBEC TRADYCJI
ŚREDNIOWIECZNEJ

BAROKIZACJE KOŚCIOŁÓW W KŁODZKU,
ŚWIDNICY, JELENIEJ GÓRZE I ŻAGANIU

Kraków

© Copyright by Dariusz Galewski and Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2012

ISBN 978-83-242-1556-0

TAiWPN UNIVERSITAS

Opracowanie redakcyjne
WANDA LOHMAN

Projekt okładki
SEPIELAK

Na okładce
Północne skrzydło prospektu organowego
w kościele pojezuickim w Świdnicy (fot. autor)

Publikacja dofinansowana przez
MINISTRA NAUKI I SZKOLNICTWA WYŻSZEGO

SPIS TREŚCI

Wstęp. Stan badań	7
Rozdział I. Tło historyczne: Śląsk i hrabstwo kłodzkie w 2. połowie XVII i w 1. połowie XVIII wieku	27
Rozdział II. Stosunek do sztuki średniowiecznej w XVII i XVIII wieku w krajach monarchii habsburskiej	38
1. Przedstawienia kultowe	43
2. Architektura. Barokizacje kościołów gotyckich	52
3. Wybrane przykłady barokizacji na Śląsku i ich fundatorzy	63
Rozdział III. Jezuici wobec tradycji średniowiecznej	86
1. Przedstawienia kultowe	88
2. Architektura świątyń zakonnych	91
3. Barokizacje jezuickie w Europie Środkowej	94
Rozdział IV. Fundacje artystyczne śląskich jezuitów	105
1. Uwarunkowania ekonomiczne	105
2. Wydatki na realizację artystyczne i rola fundatorów	110
3. Twórcy	118
a) artyści zakonnici – koadiutorzy	118
b) artyści spoza zakonu	125
4. Rozwiązania formalne stosowane przez jezuitów	129
a) przekształcenia architektoniczne i wystrój rzeźbiarski	129
b) wystrój malarski	145
c) aranżacja wyposażenia i jego geneza	146
ołtarze główne – ołtarze boczne – ambony – konfesjonały – prospekty organowe – rzeźba – malarstwo	
d) najważniejsze motywy ikonograficzne	176
ołtarze główne – ołtarze boczne – wizerunki kultowe i relikwie – ambony i konfesjonały – prospekty organowe – pozostałe elementy wyposażenia	
Rozdział V. Podsumowanie i zakończenie	199
1. Jezuickie zespoły architektoniczne a problem inkulturacji w społeczeństwie protestanckim	199
2. Specyfika barokizacji śląskich i kłodzkich jezuitów na tle środkowoeuropejskim	203

Katalog	211
1. Kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Kłodzku	211
2. Kościół pw. Panny Marii, Św. Stanisława i Św. Wacława w Świdnicy	219
3. Kościół pw. Św. Erazma i Św. Pankracego w Jeleniej Górze	226
4. Kościół pw. Św. Piotra i Św. Pawła w Żaganiu	229
 Aneks	 233
Bibliografia	237
Zusammenfassung	253
Spis ilustracji	259
Indeks topograficzno-rzeczowy	265
Indeks osób	273

WSTĘP. STAN BADAŃ

Działalność artystyczna zakonu jezuitów na Śląsku i w Europie Środkowej była w minionych dekadach wielokrotnie tematem prac naukowych i popularnonaukowych, poczynawszy od biografii najwybitniejszych artystów, którzy pracowali dla Towarzystwa Jezusowego, po monografię najważniejszych zespołów architektonicznych. Jednym z zagadnień, które nie zyskały do tej pory szerszego omówienia, jest stosunek jezuitów do tradycji średniowiecznej. Dlatego w niniejszej publikacji chciałbym podjąć próbę określenia jej wpływu na ówczesną sztukę, jej formę i ikonografię. Spośród kilkunastu placówek Towarzystwa Jezusowego, jakie istniały na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim w XVII i XVIII wieku, swoimi badaniami objąłem cztery: w Kłodzku, Świdnicy, Jeleniej Górze i Żaganiu, które tym różnią się od pozostałych, że zachowano w nich gotyckie świątynie, które zaadaptowano do nowych potrzeb. Dlatego kluczowy termin, jaki pojawia się w książce, to „barokizacja”. Hasła tego do niedawna nie odnotowywały słowniki terminologiczne sztuk pięknych, ani encyklopedie zarówno polskie, jak i obce, chociaż od końca XIX w. jest ono używane. W prezentowanej rozprawie używam go przede wszystkim w odniesieniu do wystroju i wyposażenia wnętrz średniowiecznych świątyń, które powstało w okresie od połowy XVII do połowy XVIII w. W jego skład wchodziły zatem przede wszystkim dekoracja malarska i rzeźbiarska ścian i sklepień, ołtarze, ambona, konfesjonały, prospekt organowy oraz wolno stojące figury. Termin „barokizacja” obejmuje również wszelkie zmiany architektoniczne, takie jak przebudowa całego wnętrza świątyni lub jego fragmentów, elementów nośnych, ścian, sklepień, nadbudowa empor oraz różnego rodzaju przybudówki bezpośrednio połączone z daną budowlą, w postaci wież, krucht, zakrystii czy kaplic. Zdaje so-

bie jednak sprawę, że określenie to jest nieprecyzyjne i nie odpowiada w pełni temu, co działo się w sztuce krajów katolickich po zakończeniu Soboru Trydenckiego w 1563 r. Liczne kościoły średniowieczne zmodernizowano wówczas i dostosowano do zasad ujednoliconej na wzór rzymski liturgii, wykorzystując formy manierystyczne, które dopiero w 1. połowie XVII w. stopniowo ustępowały barokowemu. Dlatego trafniejszy byłby w wielu wypadkach termin „modernizacja”, o czym przekonuje w swojej monumentalnej publikacji Meinrad von Engelberg¹.

Celem niniejszej książki jest również analiza barokowego wystroju i wyposażenia gotyckich kościołów, jakie jezuita otrzymali na Śląsku w XVII wieku oraz próba ukazania przeprowadzonych w nich prac na tle śląskim i środkowoeuropejskim. Wyjaśnienia oczekuje także określenie mecenasów i zleceniodawców oraz ich rola w kształtowaniu oblicza świątyni. Poza tym istotnym zamierzeniem jest identyfikacja przynajmniej części anonimowych do tej pory twórców, którzy pracowali dla jezuitów. Interesującym zagadnieniem są również relacje pomiędzy jezuitami a protestanckim mieszczaństwem, których przejawem były m.in. realizacje artystyczne. Najciekawszym przykładem była tu niewątpliwie Świdnica, gdzie w barokowych wystrojach tamtejszych świątyni, katolickiej i luterkańskiej, znalazła swoje odbicie postawa konfesyjna mieszkańców miasta².

Analiza wszystkich wymienionych zagadnień ma doprowadzić do próby syntetycznego ujęcia problemu barokizacji średniowiecznych kościołów jezuita na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim, w okresie pomiędzy zakończeniem wojny 30-letniej a rozpoczęciem wojen śląskich oraz określenie ich pozycji pośród innych tego rodzaju realizacji. Te dwa wydarzenia stanowią ramy chronologiczne pracy, ponieważ w 1648 r. skończyły się wojny religijne, wskutek czego w krajach habsburskich, w tym również na Śląsku, rozpoczęła się spóźniona w stosunku do innych obszarów Europy kontrreformacja. Był to tym samym początek niezwykle dynamicznego rozwoju kolegiów jezuita i ekspansji zakonu w wielu dziedzinach życia kulturalnego i religijne-

¹ Por. M. von Engelberg, *Renovatio Ecclesiae, Die „Barockisierung” mittelalterlichen Kirchen*, „Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte” 23, Petersberg 2005.

² A. Seidel-Grzesińska, *Sztuka jako płaszczyzna polemiki ideowej w siedemnastowiecznej Świdnicy*, w: *Sztuka i dialog wyznań w XVI i XVII wieku. Materiały sesji SHS, Wrocław, listopad 1999*, Warszawa 2000, s. 281–293.

go, który swoje apogeum osiągnął w latach 20. i 30. XVIII w. Nato-
miast wkroczenie wojsk pruskich na Śląsk w 1740 r. załamało korzyst-
ną dla Towarzystwa Jezusowego koniunkturę i rozpoczęło długoletni
okres wojen, podczas których sytuacja jezuitów, podobnie jak i pozo-
stałych zakonów, uległa dramatycznemu pogorszeniu. Doprowadziło
to do wstrzymania wielu inwestycji artystycznych i głębokiego kryzy-
su, którego skutków nie usunęło powołanie w 1755 r. osobnej prowincji
śląskiej. Pozbawiona odpowiedniego zaplecza materialnego i dopływu
nowicjuszy została zlikwidowana w 1776 r.³

Dzieła sztuki, jakie powstały w kręgu śląskich jezuitów na prze-
strzeni stulecia, a więc od zakończenia wojny 30-letniej w 1648 r. do
rozpoczęcia agresji pruskiej w 1740 r., posiadają już bogatą bibliogra-
fię zarówno przedwojenną niemiecką, jak i powojenną polską. Zain-
teresowania naukowców skupiały się dotąd przede wszystkim na ar-
chitektach, rzeźbiarzach i malarzach, których wybitne nieraz dzie-
ła zrealizowano dla nowego zakonu. Do tej pory nie powstały jednak
opracowania monograficzne wymienionych dziedzin sztuki, przede
wszystkim architektury jezuickiej na Śląsku, tak jak ma to miejsce
w wypadku innych obszarów Europy. Tym bardziej brakuje ujęcia pro-
blemu barokizacji kilku średniowiecznych świątyń należących do To-
warzystwa Jezusowego na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim. Był to do
niedawna temat rzadko poruszany w skali ogólnoeuropejskiej, chociaż
termin „barokizacja” pojawiał się już w opracowaniach sztuki baroko-
wej z końca XIX w. i był łączony właśnie z działalnością Towarzystwa
Jezusowego⁴. Pierwsze samodzielne publikacje na ten temat powstały
po zakończeniu II wojny światowej i dotyczyły wybranych kościołów
południowoniemieckich⁵. Spośród późniejszych prac należy wymie-
nić obszerny artykuł Leonore Pühringer-Zwanowetz poświęcony ba-

³ Na Śląsku likwidacja zakonu przeprowadzona została na wniosek Fryderyka Wiel-
kiego w 1776 r., a więc trzy lata później niż w innych krajach europejskich z wyjątkiem
Rosji, gdzie zakon przetrwał na obszarach zagarniętych Rzeczypospolitej w wyniku
rozbiorów, por. Lec, *Placówki jezuickie...*, s. 84.

⁴ C. Gurlitt, *Geschichte des Barockstiles in Italien*, Stuttgart 1887, s. 222; idem, *Ge-
schichte des Barockstiles und des Rococo in Deutschland*, Stuttgart 1889, s. 144.

⁵ A. Thünker, *Die Barockisierung mittelalterlicher Kircheninnenräume in Süd-
deutschland*, München 1945, dysertacja doktorska, kopia w bibliotece Zentralinsti-
tut für Kunstgeschichte w Monachium; B. Bushart, *Die Barockisierung der Stiftskir-
che zu Ellwangen im Jahre 1661/62*, „Ellwanger Jahrbuch” 1947–1949, s. 1–26; idem,
Die Barockisierung des Augsburger Domes, „Jahrbuch der Verein für Augsburger Bi-
stumsgeschichte”, 3, 1969, s. 109–129.

rokizacji benedyktyńskiego kościoła klasztornego w Kremsmünster⁶, w którym autorka, w oparciu o archiwalia i analizę form artystycznych, zaprezentowała kolejne etapy prac przy przebudowie budynków klasztoru i kościoła, fundatorów oraz autorów projektu i wykonawców. Podobny charakter miało opracowanie Wilhelma Georga Rizziego dotyczące barokizacji kościoła Augustianów Eremitów w Bruck an der Leitha⁷. Zjawisko barokizacji w popularnej formie omówił na przykładzie katedry we Fryzyndze Peter B. Steiner, który przedstawił kolejne etapy wzbogacania średniowiecznego wnętrza o dekorację rzeźbiarską i malarską⁸. Interesującą publikacją, która poświęcona jest nowożytniej dekoracji i wystrojowi wybranych kościołów cysterskich w południowych Niemczech i Austrii, jest praca Davida Klemma⁹. Autor przeanalizował na przykładzie pięciu klasztorów poszczególne elementy barokowego wyposażenia, programy ikonograficzne, układane najczęściej przez opatów, oraz wpływ, jaki realizacje te wywarły na pozostałe świątynie zakonne i diecezjalne. Jednej z najważniejszych i najbardziej okazałych barokizacji środkowoeuropejskich, jaka miała miejsce w katedrze pasawskiej, poświęcony jest artykuł Mojmira Horyny. Autor podkreślił istotną rolę, jaką dzieło to wykonane przez warsztat Carla Lurago odegrało także w architekturze czeskiej przełomu XVII i XVIII wieku¹⁰. Najnowszym i najpełniejszym omówieniem zjawiska barokizacji na obszarze krajów niemieckich jest opublikowana przed kilkoma laty znakomita książka Meinrada von Engelberga, w której autor szczegółowo przestudiował prace przeprowadzone w kilkudziesięciu średniowiecznych katedrach, kolegiatach, kościołach parafial-

⁶ L. Pühringer-Zwanowetz, *Die Barockisierung der Stiftskirche von Kremsmünster*, „Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs”, 12, 1977, s. 189–246.

⁷ W. G. Rizzi, *Die Barockisierung der ehemaligen Augustiner – Eremitenkirche in Bruck/Leitha und einige Beiträge zu den Landkirchen Johann Lucas von Hildebrands*, „Österreichisches Jahrbuch für Kunst und Denkmalfpflege” 24, 1980, s. 40–47.

⁸ P.T. Steiner, *Was bedeuten Barockisierung?*, w: *Freising 1250 Jahre Geistliche Stadt II. Beiträge zur Geschichte und Kunstgeschichte der Altbayerischen Bischofsstadt*, Freising 1994, s. 288–299.

⁹ D. Klemm, *Ausstattungsprogramme in Zisterzienserkirchen Süddeutschlands und Österreichs von 1620 bis 1720*, Europäische Hochschulschriften, Reihe XXVIII, Kunstgeschichte, Bd. 293, Frankfurt am Main–Berlin–New York–Paris–Wien 1997.

¹⁰ M. Horyna, *Barokizace pasovského dómu: Luragovo dílo na rozhraní raného a vrcholného baroka a česká architektura kolem roku 1700*, „Umění”, 52, 2004, s. 218–230.

nych i zakonnych położonych w katolickich krajach Rzeszy¹¹. Wskazał również na trzy najważniejsze modusy, jakie można zauważyć przy modernizacji kościołów średniowiecznych – włoski, francuski i austriacko-czeski. Dla większości omawianych realizacji autor zaproponował również tytułowy termin *renovatio* jako trafniej oddający charakter przeprowadzanych prac, zwłaszcza w XVIII stuleciu.

Powrotowi do architektury średniowiecznej w okresie nowożytnym, w ramach którego mamy do czynienia także z barokizacjami, poświęcona jest praca Michaela Schmidta¹². Autor przedstawił szereg interesujących retrospekcji w sztuce południowych Niemiec, Austrii i Czech w okresie od XIV do XVII w., wprowadził jednak pewne uogólnienia i nie uwzględnił szerszego kontekstu kulturowego, a zwłaszcza przekazu innego niż wizualny, co spotkało się z krytyką niektórych uczonych¹³.

Problem stosunku do spuścizny średniowiecza, zwłaszcza w dziedzinie architektury, znalazł się również w polu zainteresowania polskich historyków sztuki. Adam Miłobędzki w swojej monumentalnej syntezie architektury polskiej XVII w. scharakteryzował modernizację dwóch najważniejszych katedr dawnej Rzeczypospolitej w Krakowie i Gnieźnie¹⁴. Siedemnastowieczny etap prac w katedrze wawelskiej został przedstawiony przez Michała Rożka¹⁵ oraz Krzysztofa Czyżewskiego¹⁶. Natomiast prac wykonanych w katedrze w XVIII w. dotyczy

¹¹ Engelberg, op. cit.; Por. również P. Gryglewski [Recenzja] M. von Engelberg, *Renovatio Ecclesiae*, „Biuletyn Historii Sztuki” (= BHS), Rok LXIX, 2007/1–2, s. 139–147.

¹² M. Schmidt, „Reverentia” und „Magnificentia”: *Historizität in der Architektur Süddeutschlands, Österreichs und Böhmens vom 14. bis 17. Jahrhundert*, Regensburg 1999.

¹³ K. Graf, *Stil als Erinnerung. Retrospektive Tendenzen in der deutschen Kunst um 1500*, w: *Wege zur Renaissance*, hrsg. von N. Nußbaum, C. Euskirchen, S. Hoppe, Köln 2003, s. 19–29. Por. idem, *Retrospektive Tendenzen in der bildenden Kunst vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. Kritische Überlegungen aus der Perspektive des Historikers*, w: *Mundus in imagine. Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter. Festgabe für Klaus Schreiner*, hrsg. von A. Löther u.a., München 1996, s. 389–420.

¹⁴ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 191–193.

¹⁵ M. Rożek, *Katedra Wawelska w XVII wieku*, „Biblioteka Krakowska” nr 121, Kraków 1980.

¹⁶ K. Czyżewski, *Barokizacja czy modernizacja? Przemiany katedry krakowskiej po Soborze Trydenckim*, w: *Barok i barokizacja*, Kraków 2007, s. 38–74.

artykuł ks. Bolesława Przybyszewskiego i Józefa Lepiarczyka¹⁷. Spośród pozostałych na uwagę zasługują opracowania dotyczące modernizacji kościoła Benedyktynów w Tyńcu, katedry lwowskiej i kościoła Mariackiego w Krakowie¹⁸. Publikacją dotyczącą zagadnienia barokizacji są materiały Ogólnopolskiej Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, która odbyła się w Krakowie w 2004 roku i po raz pierwszy poświęcona została temu zjawisku w sztuce polskiej¹⁹.

Obfita jest literatura poświęcona architekturze nowożytnej Towarzystwa Jezusowego w dawnej Rzeczypospolitej, której przedmiotem badań były zwłaszcza znakomite pod względem artystycznym kościoły w Krakowie i Nieświeżu²⁰. Do tej pory brakuje jednak prac dotyczących barokizacji świątyń średniowiecznych należących do zakonu. Jednymi z niewielu są publikacje Jerzego Paszendy SJ dotyczące kościołów św. Jana w Wilnie i św. Barbary w Krakowie²¹. Oba zostały przekazane zakonnikom w 2. połowie XVI wieku, a następnie były kilkakrotnie modernizowane i wzbogacane o nowe elementy wystroju i wyposażenia, w czym przypominają rozwiązania śląskie. Najnow-

¹⁷ B. Przybyszewski, J. Lepiarczyk, *Katedra na Wawelu w wieku XVIII. Zmiany jej wyglądu architektonicznego i urzędu wewnątrz na podstawie badań historyczno-archiwalnych*, w: *Sztuka baroku*, Kraków 1991, s. 21–38.

¹⁸ J. Kowalczyk, *Dzieła Macieja Polejowskiego w Ziemi Sandomierskiej*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. VI, 1970, s. 187–237; A. Małkiewicz, *Nowożytna architektura Opactwa Benedyktynów w Tyńcu*, w: *Tyniec. Sztuka i kultura Benedyktynów od wieku XI do XVIII. Katalog wystawy w Zamku Królewskim na Wawelu, październik-grudzień 1994*, red. K. Żurowska, s. XXV–XXXI; J.T. Petrus, *Domus Sapientiae Leopoliensis*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 3, red. J. K. Ostrowski, Kraków 1998, s. 227–235; P. Krasny, *Lwowskie środowisko artystyczne wobec idei symbiozy sztuk w wystroju i wyposażeniu wnętrz sakralnych (1730–1780)*, „Rocznik Historii Sztuki” [=RHS], t. XXX, 2005, s. 174–177; J. Skrabski, *Modernizacja i renowacja kościoła Mariackiego w czasach archiprezbitera Jacka Łopackiego. Między Kacprem Bażonką a Franceskiem Placidim*, „Rocznik Krakowski” 2008, t. LXXIV, s. 87–114.

¹⁹ *Barok i barokizacja. Materiały Sesji Oddziału Krakowskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków 3–4 XII 2004*, red. K. Brzezina, J. Wolańska, Kraków 2007.

²⁰ Pośród wielu publikacji wymienię tylko: A. Małkiewicz, *Kościół Śś. Piotra i Pawła w Krakowie – dzieje budowy i problem autorstwa*, w: idem, *Theoria et praxis. Studia z dziejów sztuki nowożytnej i jej teorii*, Ars vetus et nova, t. II, Kraków 2000, s. 220; J. Paszenda, *Kościół Bożego Ciała (pojezuicki) w Nieświeżu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (=KAiU), t. XXI, 1976, 195–215; idem, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII wiek*, t. I, Kraków 1999, t. II, Kraków 2000, t. III, Kraków 2006.

²¹ Idem, *Kościół Św. Jana w Wilnie w okresie jezuickim 1571–1773*, KAiU, t. XXVIII, 1985, z. 3, s. 265–279; idem, *Kościół Św. Barbary w Krakowie z domem zakonnym księży jezuitów. Historia i architektura*, „Biblioteka Krakowska” nr 125, Kraków 1985.

szym i jednocześnie pierwszym w języku polskim tak szerokim opracowaniem poświęconym recepcji średniowiecza w epoce nowożytnej jest studium Grażyny Jurkowlaniec²². Autorka przeanalizowała relacje, jakie zachodziły między dziełami średniowiecznego malarstwa i rzeźby a ich odbiorcami z kręgu kościoła katolickiego i różnych odłamów protestanckich na terenie Europy, ze szczególnym uwzględnieniem krajów habsburskich i Polski, w okresie od rozpoczęcia reformacji do połowy XVIII w. W ramach swoich rozważań poświęciła także uwagę barokizacjom średniowiecznych świątyń dokonanych zarówno przez katolików, jak i protestantów. Zbliżoną tematykę, ale ograniczoną do obszaru diecezji krakowskiej, podjął również w swoim opracowaniu Paweł Pencakowski²³.

Bardzo bogata jest natomiast literatura odnosząca się do nowożytnej architektury kościołów jezuickich w Europie. Najważniejszymi publikacjami są monograficzne prace Josepha Brauna SJ, poświęcone działalności artystycznej Towarzystwa Jezusowego w poszczególnych krajach europejskich oraz monografie architektury włoskich jezuitów pióra Richarda Bösel²⁴ i Maria Bencivenniego²⁵. W kontekście niniejszej pracy szczególnie ważne są monografie Brauna i Jeffreya Chipps-Smitha odnoszące się do architektury i sztuki jezuickiej w Niemczech i w Belgii, czyli na obszarach związanych w okresie nowożytnym z cesarstwem, gdzie tradycje średniowieczne przy budowie nowych świątyń były kontynuowane przez cały wiek XVII i XVIII²⁶. Na szczególną uwagę zasługuje opracowanie poświęcone wiedeńskim jezuitom, których pierwszą świątynią w stolicy cesarstwa był gotycki kościół pokar-

²² G. Jurkowlaniec, *Epoka nowożytna wobec średniowiecza. Pamiętki przeszłości, cudowne wizerunki, dzieła sztuki*, w serii: „Monografie Fundacji Nauki Polskiej”. Seria humanistyczna, Wrocław 2009.

²³ P. Pencakowski, *Recepcja dzieł dawnej sztuki i pamiątek przeszłości w diecezji krakowskiej w epoce kontrreformacji*, „Studia i Materiały Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Krakowie”, t. XVIII, Kraków 2009.

²⁴ R. Bösel, *Jesuitenarchitektur in Italien (1540–1773). Die Baudenkmäler der römischen und der neapolitanischen Ordensprovinz*, Wien 1985.

²⁵ M. Bencivenni, *L'architettura della Compagnia di Gesù in Toscana*, Firenze 1996.

²⁶ J. Braun, *Die Kirchenbauten der deutschen Jesuiten*, Freiburg in Br. 1908; idem, *Die belgischen Jesuitenkirchen*, Freiburg in Br. 1907; J. Chipps-Smith, *Sensuous Worship: The Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*, Princeton 2002.

melitański Am Hof pod wezwaniem Dziewięciu Chórów Anielskich²⁷. Jego nowożytniej dekoracji stiukowej i malarskiej poświęcone jest najnowsze studium Patricka Schichta i Wernera Telesko²⁸.

Obfita jest również literatura dotycząca powstania, historii i działalności Towarzystwa Jezusowego, przede wszystkim na polu religijnym²⁹. Punktem wyjścia dla wszystkich opracowań dziejów prowincji czeskiej, w skład której wchodziły również kolegia śląskie, jest przechowywany w bibliotece klasztoru Norbertanów na Strahovie rękopis Johanna Millera SJ powstały w 1723 r. *Historia Provinciae Bohemiae Societatis Jesu*. Obejmuje on jednak okres 100 lat istnienia prowincji. Całości dziejów czeskich jezuitów poświęcone są obszerne prace historyczne Tomaša Bilka i Alojsa Krössa SJ oraz częściowo Bernharda Duhra³⁰. Bardzo ważną i przydatną w badaniach pracą źródłową jest katalog członków prowincji czeskiej i śląskiej Fischera³¹ i wydany niedawno przez Annę Fechtnerovą spis rektorów wszystkich kolegiów jezuickich w prowincji czeskiej, zawierający również krótkie informacje historyczne o poszczególnych placówkach³².

Część śląskich kolegiów jezuickich posiada swoje monografie historyczne napisane przez ks. Hermanna Hoffmanna w okresie między-

²⁷ *Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der »Gesellschaft Jesu« im 17. und 18. Jahrhundert*, hrsg. W. Telesko, H. Karner, Wien 2003.

²⁸ P. Schicht, W. Telesko, *Die ehemalige Jesuitenkirche Am Hof in Wien. Zu den neu entdeckten Stuck- und Malereiresten der frühbarocken Ausstattung*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege”, LXI, 2007, Heft 4, s. 535–553.

²⁹ Najważniejszą pracą na temat powstania zakonu i jego duchowości, z jakiej korzystałem, jest J.W. O'Malley, *Pierwsi Jezuici*, Kraków 1999.

³⁰ T.V. Bilek, *Dějiny řádu Tovaryšstva Ježíšova a působení jeho vůbec a v zemích kralovství Českeho zvláště*, Praha 1896; A. Kröss, *Geschichte der Böhemischen Provinz der Gesellschaft Jesu*, Bd. I, Wien 1910, Bd. II, T. 1, Wien 1927, Bd. II, T. 2, Wien 1938; B. Duhr, *Geschichte der Jesuiten in der Ländern deutscher Zunge*, Bd. I–II, Freiburg in Br. 1907, 1913. Po długim okresie przerwy odżyło ostatnio zainteresowanie zakonem jezuitów w Czechach, por. I. Čornejová, *Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*, Praha 2002; *Jezuité v Českých Zemích. Bohemia Jesuitica 1556–2006*, ed. P. Cemus, t. I–II, Praha 2010.

³¹ K.A.F. Fischer, *Catalogus Generalis Provinciae Bohemiae et Silesiae Societatis Jesu*, Roma 1978.

³² A. Fechtnerová, *Rectores collegiorum Societatis Jesu in Bohemia, Moravia ac Silesia usque ad annum MDCCLXXIII iacentum*, Pars I. – Bohemia, Pars II. – Moravia, Silesia, Praeae MXMIII (Bibliothecae Nationalis Pragensis, Miscellaneorum monographicorum volumen IV).

wojennym³³. Po wojnie najważniejsze badania nad historią śląskich jezuitów prowadzi do dnia dzisiejszego ks. Zdzisław Lec³⁴.

Kontrreformacji i rekatalizacji Śląska i hrabstwa kłodzkiego oraz roli, jaką odegrali w tych procesach jezuici, poświęcone są dwie szczegółowe prace historyków niemieckich, Arno Herziga i Jörga Deventera³⁵. Zagadnienia te omówione zostały również syntetycznie w najnowszych monografiach dziejów Śląska napisanych przez polskich oraz czeskich historyków³⁶.

Oprócz prac historycznych istotny materiał stanowią publikacje dotyczące działalności artystycznej śląskich jezuitów. Najobszerniejszą pozycją na ten temat, poświęconą przede wszystkim realizacjom wrocławskim, jest monumentalne dzieło Bernharda Patzaka³⁷. Pośród póź-

³³ Najważniejsze dla niniejszej pracy są następujące opracowania: H. Hoffmann, *Die Saganer Jesuiten und ihre Gymnasium, Festschrift zur 300 Jahrfeier des staat. Gymnasium in Sagan*, Sagan 1928; idem, *Kirchen und Kapellen in Sagan*, Breslau 1937, s. 7–13; idem, *Die Jesuiten in Schweidnitz*, Schweidnitz 1930; idem, *Die katholische Pfarrkirche in Schweidnitz*, Schweidnitz 1930; idem, *Die Jesuiten in Hirschberg*, Breslau 1934; idem, *Die Kirchen der katholische Pfarrei Hirschberg*, Breslau 1939.

³⁴ Z. Lec, *Historia zakonu jezuitów w Świdnicy (1629–1776)*, „Rocznik Świdnicki” 1990/1991, s. 5–32; idem, *Jezuici w Żaganiu w latach 1628–1776. Dzieje i działalność*, „Colloquium Salutis”, 25, 1993, s. 311–321; idem, *Działalność jezuitów w Jeleniej Górze w latach 1629–1776*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 2 (1994) nr 1, s. 63–82; idem, *Jezuici we Wrocławiu (1581–1776)*, Wrocław 1996; idem, *Placówki jezuickie na Śląsku do kasaty zakonu*, w: *Miejsce i rola kościoła wrocławskiego w dziejach Śląska*, red. K. Matwijowski, Wrocław 2001, s. 83–91; idem, *Jezuici w Legnicy (1689–1776)*, Wrocław 2001.

³⁵ A. Herzig, *Reformatorysche Bewegungen und Konfessionalisierung. Die Habsburgische Rekatalisierungspolitik in der Grafschaft Glatz*, „Hamburger Veröffentlichungen zur Geschichte Mittel- und Osteuropas. Eine Reihe des Historischen Seminars der Universität Hamburg”, hrsg. von A. Herzig und F. Golczewski, Bd. 1, Hamburg 1996; A. Herzig, M. Ruchniewicz, *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*, Wrocław 2008; J. Deventer, *Gegenreformation in Schlesien: die habsburgische Rekatalisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707*, Köln 2003.

³⁶ G. Wąs, *Śląsk we władaniu Habsburgów*, w: *Historia Śląska*, red. M. Czapliński, Wrocław 2002, s. 118–186; *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 2006; L. Bobková, R. Fukala, *Śląsk częścią ziem korony czeskiej*, w: *Śląsk perla w koronie czeskiej. Historia – kultura – sztuka*, red. M. Kapustka, J. Klipa, A. Koziel, P. Oszczanowski, V. Vlnas, Praga 2007, s. 23–94; R. Fukala, *Slezsko. Neznámá země Koruny České. Knižeci a stavovské Slezsko do roku 1740*, České Budějovice 2007.

³⁷ B. Patzak, *Die Jesuitenbauten in Breslau und ihre Architekten. Ein Beitrag zur Geschichte des Barockstiles in Deutschland*, „Studien zur deutschen Kunstgeschichte”, H. 204, Strassburg 1918.

niejszych należy wymienić obszerny artykuł Jensa M. Baumgartena na temat związków jezuitów z rozwojem sztuki i kontrreformacji na Śląsku³⁸. Interesująca publikacja Bogny Galantowicz porusza problematykę architektury i urbanistyki wybranych zespołów jezuickich na Śląsku³⁹. Omawia również problem akomodacji i inkulturacji w działalności misyjnej Towarzystwa Jezusowego. Na przykładzie Kłodzka, Nysy, Legnicy i Wrocławia wskazuje na starannie zaplanowane rozwiązania architektoniczne, umiejętnie wpisujące się w skomplikowane warunki przestrzenne średniowiecznych miast. Autorka podkreśla, że było to związane z ogólną strategią jezuitów sformułowaną u początków działalności zakonu, a dotyczyło wszelkich aspektów jego działalności. Semantyczną i religijną funkcję gmachów kościoła i uniwersytetu jezuickiego we Wrocławiu, które stanęły na miejscu zamku książęcego, a następnie cesarskiego, omówił w swoich publikacjach Henryk Dziurla⁴⁰.

Z problemem akomodacji w działalności jezuitów łączy się również pojęcie tak zwanego „stylu jezuickiego” w architekturze sakralnej, które znacznie wcześniej przeanalizował w swoim ważnym artykule Jerzy Paszenda⁴¹. Autor mocno podkreślił, że nie istniał obowiązujący w zakonie model kościoła, a władze Towarzystwa Jezusowego zalecały dopasowanie się do panujących w danym kraju warunków i upodobań artystycznych. Postawa taka znalazła swój wyraz również w omawianych w niniejszej pracy świątyniach.

Problem barokizacji kościołów gotyckich na Śląsku, także tych należących do zakonu jezuitów, był do tej pory tylko raz przedmiotem osobnej monografii. Zagadnienie to zostało poruszone po raz pierw-

³⁸ J. Baumgarten, *Die Jesuiten in Schlesien und die Kunst der Gegenreformation. Das Transitorische und Performative als Grundbedingung für die Disziplinierung der Gläubigen*, „Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte” (=JSKG) 76/77, 1997/1998, s. 129–164.

³⁹ B. Galantowicz, *Rozwiązania urbanistyczne barokowych zespołów budowlu jezuickich na Śląsku a problem akomodacji w działalności misyjnej jezuitów na przykładzie Kłodzka, Nysy, Legnicy i Wrocławia*, Wrocław 1997; B. Czechowicz (recenzja), *B. Galantowicz, Rozwiązania urbanistyczne barokowych zespołów budowlu jezuickich na Śląsku...*, „Kłaski Sbornik”, 4, 2001, s. 225–231.

⁴⁰ H. Dziurla, *Uniwersytet wrocławski*, Wrocław 1975; idem, *Kościół uniwersytecki na zrębach lewobrzeżnego zamku*, w: *Architektura Wrocławia*, t. III, *Świątynia*, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1997, s. 161–169; idem, *Harmonia sfer w projekcie Leopoldiny*, w: *O nauce i sztuce*, red. J. Mozrzyk, Wrocław 2004, s. 137–159.

⁴¹ J. Paszenda, *Problem stylu w architekturze jezuickiej*, BHS, XXIX (1967), nr 2, s. 146–156; idem, *Losy tak zwanego stylu jezuickiego*, BHS, LXII (2000), nr 1–2, s. 163–171.

szy w niepublikowanej pracy magisterskiej Krzysztofa Dackiewicza-Skowrońskiego, w której autor przeanalizował i porównał ze sobą barokizacje dokonane przez jezuitów w Kłodzku i Świdnicy z realizacjami cystersów w Henrykowie i Kamieńcu Żąbkowickim⁴². Prezentując przykłady jezuickie, podkreślił unifikujący charakter barokowej modernizacji, z czym łączyła się także ingerencja w strukturę przestrzenno–architektoniczną budowli, w postaci budowy empor lub zamurowania okien. W wystroju i wyposażeniu omawianych kościołów autor podkreślił silnie rozwinięty wątek hagiograficzny i maryjny.

Barokizacji jezuickiego kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Kłodzku poświęcona jest praca magisterska autora książki⁴³. Realizacja ta została przedstawiona na tle najważniejszych tego typu dzieł z obszaru całego Śląska. W pracy po raz pierwszy zaprezentowane zostały dwa odkryte przez autora w archiwum jezuitów w Krakowie projekty: pierwszy przedstawiający przebudowaną elewację nawy głównej, wykonany w kręgu Carla Luragi w 2. połowie XVII wieku oraz drugi prezentujący prospekt organowy wykonany przez Michaela Klahra około 1722 roku i wyróżniający się wysoką klasą artystyczną. Szczególnie pierwszy rysunek jest bardzo cennym i do niedawna jedynym znanym w sztuce śląskiej przykładem przystosowania średniowiecznej architektury do nowożytnych wymogów kościelnego wnętrza. Praca zawiera także zarys złożonych uwarunkowań ekonomicznych i religijnych, które wpłynęły na ukształtowanie bogatego wyposażenia świątyni oraz próbę analizy związków zachodzących między średniowieczną architekturą a barokowym wystrojem. Rozwinięcie wybranych zagadnień zostało przedstawione w kolejnych publikacjach autora⁴⁴. W opar-

⁴² K. Dackiewicz-Skowroński, *Barokizacje kościołów gotyckich na przykładach Kłodzka, Świdnicy, Henrykowa i Kamieńca Żąbkowickiego*, praca magisterska pod kierunkiem prof. Mieczysława Złata, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, 1980.

⁴³ D. Galewski, *Barokizacja kościoła Wniebowzięcia NMP w Kłodzku jako przykład adaptacji i zachowania architektury gotyckiej w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII wieku*, praca magisterska napisana pod kier. dr hab. Marcina Fabiańskiego, Instytut Historii Sztuki UJ, Kraków 1997.

⁴⁴ Idem, *Zespół siedmiu rysunków projektowych z XVII i XVIII wieku dotyczących kościoła jezuitów w Kłodzku*, w: *Z dziejów rysunku i grafiki na Śląsku oraz w kolekcjach i zbiorach ze Śląskiem związanych. Materiały sesji Oddziału Wrocławskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wrocław 23–24 marca 1999*, Wrocław 1999, s. 35–43; idem, *Barokizacja kościoła Wniebowzięcia NMP w Kłodzku. Wybrane aspekty w świetle ostatnich badań*, „Architectus”, nr 2 (12), 2002, s. 25–30; idem: *Barokizacja kościołów jezuickich na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim*, w: *Barok i barokizacja...*,

ciu o wspomnianą dysertację doktorską, która jest podstawą dla niniejszego opracowania, opublikowane zostały również artykuły dotyczące barokizacji kościołów w Świdnicy i Żaganiu⁴⁵. Spośród pozostałych świątyń średniowiecznych na Śląsku, które poddane zostały modernizacji w XVII i XVIII w., szczegółowego omówienia doczekały się ostatnio biskupi kościół św. Jakuba w Nysie⁴⁶ oraz kościół pocysterski w Lubiążu⁴⁷.

W kontekście tematu niniejszej książki na uwagę zasługuje kilka opracowań monograficznych dotyczących miast, w których znajdują się omawiane świątynie. Podstawową pracą historyczną dotyczącą Kłodzka opartą na materiałach źródłowych jest monografia dziejów całego hrabstwa kłodzkiego pióra Josefa Köglera, w której poczesne miejsce zajmują rozdziały poświęcone dziejom głównej świątyni całego dekanatu⁴⁸. W oparciu o tę pracę, jak również o źródła archiwalne powstała w okresie międzywojennym monografia kościoła, napisana przez ówczesnego proboszcza Franza Monsego. Autor omówił w niej szczegółowo historię, wystrój i wyposażenie kłodzkiej fary⁴⁹. Powojenne badania nad kościołem otwiera artykuł ks. Szczęsnego Detlof-

s. 109–125; idem: *Barokizacja kościoła Jezuitów w Kłodzku w świetle najnowszych badań archiwalnych*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej”, 8–9 (2007), s. 107–121.

⁴⁵ Idem, *Barokizacja jezuickiego kościoła świętych Piotra i Pawła w Żaganiu*, w: *Dziedzictwo artystyczne Żagania*, red. B. Czechowicz, M. Konopnicka, Wrocław–Zielona Góra–Żagań 2006, s. 143–161; idem, *Kościół Jezuitów w Świdnicy na tle pozostałych gotyckich świątyń prowincji czeskiej Towarzystwa Jezusowego*, w: *Śląsk i Czechy. Wspólne drogi sztuki. Materiały konferencji naukowej dedykowane Profesorowi Janowi Wrabecowi*, red. M. Kapustka, A. Koziół, P. Oszczanowski, Wrocław 2007, s. 249–266.

⁴⁶ R. Hołownia, *Pod egidą kardynała Fryderyka Heskiego. Barokizacja kościoła św. Jakuba w Nysie w 4 ćw. XVII wieku*, w: *Nysa. Sztuka w dawnej stolicy księstwa biskupiego*, red. R. Hołownia, M. Kapustka, Wrocław 2008, s. 145–163; D. Galewski, *Uwagi na temat osiemnastowiecznego etapu barokizacji kościoła św. Jakuba w Nysie*, w: *Nysa...*, s. 165–174.

⁴⁷ J. Wrabec, *Barokizacja architektury kościoła klasztornego Wniebowzięcia NMP w Lubiążu*, w: *Kościół klasztorny Wniebowzięcia NMP w Lubiążu. Historia, stan zachowania, koncepcja rewitalizacji*, red. A. Koziół, Wrocław 2010, s. 57–82; A. Kolbiarz, A. Koziół, *Barokizacja wystroju i wyposażenia kościoła klasztornego Wniebowzięcia NMP w Lubiążu*, w: *Kościół klasztorny...*, s. 83–116.

⁴⁸ J. Kögler, *Die Chroniken der Grafschaft Glatz*, Bd. 2, Neu bearbeitet von Dieter Pohl, Modautal 1993.

⁴⁹ F. Monse, *Die Stadtpfarrkirche zu Glatz unter besonderer Berücksichtigung der religiösen Gedankwelt ihrer Innenausstattung*, Glatz 1925, tam wcześniejsza literatura. Powtórzeniem tej publikacji jest powojenna monografia Schmitta, por. G.

fa z 1948 roku, w którym podkreśla on wysoki poziom artystyczny późnobarokowego wyposażenia (ołtarz główny, ambona, konfesjonały), jego umiejętne połączenie z architekturą, przy niezbyt jego zdaniem fortunnych rozwiązaniach zastosowanych na zewnątrz budynku, jakie nastąpiły w związku z nadbudową empor⁵⁰. Kolejną istotną publikacją jest pierwsza monografia artystyczna Kłodzka napisana przez Tadeusza Broniewskiego w zasłużonej serii wydawnictwa Ossolineum „Śląsk w zabytkach sztuki”. Odnosząc się do kościoła farnego autor podkreślił wysoką jakość artystyczną barokowego wyposażenia, jednak nie poświęcił mu wiele uwagi, skupiając się zgodnie z duchem epoki przede wszystkim na zabytkach średniowiecznych⁵¹. Kolejny wybitny badacz Konstanty Kalinowski w swojej monumentalnej pracy poświęconej architekturze barokowej na Śląsku wspomina również o kłodzkiej barokizacji. Opisując jej pierwszy etap stwierdził, że „wprowadzenie empor złagodziło wertykalizm gotyckiego wnętrza nie nadając mu jedności przestrzennej i dopiero bogaty wystrój i sztukaterie (...) stworzyły iluzję jedności stylowej wnętrza”⁵². Autorzy najnowszego opracowania – Romuald Kaczmarek i Jacek Witkowski – podsumowali dotychczasowe badania szczegółowe, dużo miejsca poświęcając całemu barokowemu wystrojowi i wyposażeniu kościoła jezuitów. Po raz kolejny podkreślili przy tym wysoką wartość artystyczną i istotną rolę, jaką to komplementarne dzieło sztuki posiada zarówno dla sztuki śląskiej, jak i, co bardzo ważne, dla czeskiej⁵³. Interesującym studium poświęconym ikonografii barokowego wyposażenia świątyni, jego związków z rzymskimi świątyniami jezuitów oraz z wytycznymi kontrreformacyjnych teologów jest najnowszy artykuł Jensa Baumgartena⁵⁴.

Obok przemian architektonicznych najważniejszym przedmiotem zainteresowania badaczy była rzeźba. Dekorację stiukową świą-

Schmitt, *Die Glatzer Dekanatskirche. Ein Dokument deutscher Kultur und Geschichte im ostdeutschen Raum*, Leimen, bez daty.

⁵⁰ S. Detloff, *Kościół i kolegium jezuickie w Kłodzku*, „Przegląd Zachodni”, IV (1948), 1, s. 36–43.

⁵¹ T. Broniewski, *Kłodzko (Śląsk w zabytkach sztuki)*, Wrocław 1963.

⁵² K. Kalinowski, *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977, s. 57.

⁵³ R. Kaczmarek, J. Witkowski, *Zarys dziejów sztuki w Kłodzku*, w: *Kłodzko – dzieje miasta*, red. R. Gładkiewicz, Kłodzko 1998, s. 204–208.

⁵⁴ J. Baumgarten, *Jesuitische Bildpolitik zwischen Überwältigung und Überprüfbarkeit am Beispiel der Jesuitenkirchen in Breslau und Glatz*, w: *Jesuitische Frömmigkeitskulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700*, hrsg. von A. Ohlidal, S. Samerski, Stuttgart 2006, s. 63–92, zwłaszcza 72–79.

tyni wykonaną przez włoskich artystów z kręgu Carla Luragi wnikliwie przeanalizowała Elżbieta Zakrzewska-Kołaczkiewiczowa w swojej niepublikowanej niestety pracy doktorskiej⁵⁵. W katalogu rzeźby barokowej w dawnym hrabstwie kłodzkim Kalinowski opisuje wszystkie elementy barokowego wyposażenia, cytuje również opublikowane wcześniej umowy, podaje źródła archiwalne i bibliografię⁵⁶. W swojej monografii rzeźby barokowej na Śląsku ten sam autor prezentuje twórców pracujących w Kłodzku, takich jak Karl Sebastian Flacker, Michael Klahr Starszy, Michael Kössler czy Johann Albrecht Siegwitz⁵⁷. Przedwojenne prace Bernharda Patzaka i Ericha Meyera⁵⁸ oraz katalog wystawy z 1992 roku⁵⁹, odnoszące się do twórczości M. Klahra prezentują *oeuvre* artysty, do którego należą także wysokiej klasy dzieła, jakie stworzył dla kłodzkich jezuitów. Interesujące artykuły dotyczące zarówno działalności kolegium, jak i środowiska artystyczno-kulturowego, w jakim działał Klahr, zawiera tom dokumentujący sesję naukową, która towarzyszyła wspomnianej ekspozycji⁶⁰. Problem stosunkowo niskiego poziomu prac sztukatorskich, w porównaniu z przykładami z terenu Czech, poruszył ostatnio Bogusław Czechowicz⁶¹.

Drugim wybitnym artystą związanym z wystrojem kościoła kłodzkiego jest Christoph Tausch, autor projektu ołtarza głównego. Patzak w swojej fundamentalnej pracy na temat fundacji artystycznych wrocławskich jezuitów poświęca mu obszerny rozdział, w którym omawia jego współpracę z Pozzem i poszczególne realizacje na terenie Austrii, Węgier, Moraw i Śląska. Publikuje również materiały źródłowe,

⁵⁵ E. Zakrzewska-Kołaczkiewiczowa, *Stukowe dekoracje wnętrz z drugiej połowy XVII wieku na Śląsku*, Wrocław 1984, mpis pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. M. Złata, Biblioteka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego.

⁵⁶ K. Kalinowski, *Katalog rzeźby barokowej na Śląsku*, t. I: *Hrabstwo Kłodzkie*, Poznań 1987, s. 84–94.

⁵⁷ Idem, *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 186–196.

⁵⁸ B. Patzak, *Der landecker Bildhauer Michael Klahr der Ältere, 1693–1742*, „Die Grafschaft Glatz”, nr 6, 1929, s. 152–158; E. Meyer, *Michael Klahr der Ältere*, Breslau 1931.

⁵⁹ *Michał Klahr Starszy i jego theatrum sacrum*, katalog wystawy, red. R. Nowak, Kłodzko 1992.

⁶⁰ *Michał Klahr Starszy i jego środowisko kulturowe*, red. J. Wrabec, Wrocław 1995.

⁶¹ B. Czechowicz, *Maestria czy partactwo? Działalność artystów włoskich na Ziemi Kłodzkiej w dobie baroku*, w: *Italská renesance a baroko ve střední Evropě – Renaissance i barok włoski w Europie Środkowej*, Olomouc – Olomuniec 2005, s. 233–241.

w tym umowę na wykonanie ołtarza głównego wraz z dwoma projektami⁶². Opierając się na tych ustaleniach, Henryk Dziurla w monografii artysty po raz pierwszy publikuje komplet pięciu rysunków projektowych ołtarza głównego oraz zamieszcza archiwalia dotyczące jego realizacji⁶³. Autor podkreśla przy tym silne związki łączące Tauscha ze sztuką Andrei Pozza, którego był uczniem i kontynuatorem. Próbą interpretacji barokowego wystroju wnętrza w powiązaniu z postacią Arnošta z Pardubic i kultem Madonny jest popularna, niemniej interesująca publikacja Rolanda Grögera i Marka Sikorskiego⁶⁴. Niedawno temat ten gruntownie opracowali Andrzej Kozieł i Mateusz Kapustka, zwracając uwagę przede wszystkim na dwa obrazy Karla Dankwarta w klasztorze Jezuitów w Kłodzku przedstawiające historię biskupa, a wiszące niegdyś w prezbiterium⁶⁵. Temu znaczącemu dla Śląska i Rzeczypospolitej malarzowi dojrzałego baroku poświęcona jest napisana przed kilku laty obszerna, lecz niestety niepublikowana dysertacja doktorska Anny Ptak⁶⁶.

Najważniejszą pracą źródłową dotyczącą świdnickich jezuitów jest wspomniana powyżej publikacja Hoffmanna. Danuta Hanulanka w monografii artystycznej Świdnicy, opierając się m.in. na ustaleniach Hoffmanna, przeanalizowała barokowy wystrój kościoła, podkreślając przy tym jego umiejętne zestrojenie z gotycką architekturą⁶⁷. Spośród artystów związanych z tamtejszą barokizacją ważne miejsce zajmuje Georg Leonard Weber, którego twórczość omawia Danuta Ostowska⁶⁸. Samuel Gumiński przeprowadził w swoim erudycyjnym artykule wnikliwe studium formalno-ikonograficzne ołtarza głównego, a przy tym scharakteryzował cechy oryginalnej na gruncie czesko-śląskim dzia-

⁶² B. Patzak, *Die Jesuitenbauten in Breslau...*, s. 222–229.

⁶³ H. Dziurla, *Christophorus Tausch uczeń Andrei Pozza*, „Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1322, Historia Sztuki V”, Wrocław 1991, s. 288–290.

⁶⁴ R. Gröger, M. Sikorski, *Na granicy legendy i wiary. Skarby sztuki i osobliwości Ziemi Kłodzkiej*, Nowa Ruda 1993.

⁶⁵ M. Kapustka, A. Kozieł, *Młodzieńcza wizja Arnošta z Pardubic i jej barokowa aranżacja w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Kłodzku*, w: *Arnošt z Pardubic (1297–1364). Osobnost – Okruh – Dedicťvi, Postać – Środowisko – Dziedzictwo*, Wrocław–Prah–Pardubice 2005, s. 229–242.

⁶⁶ A. Ptak, *Życie i działalność artystyczna Karola Dankwarta na tle początków barokowego malarstwa monumentalnego na Śląsku*, mpis dysertacji doktorskiej napisanej pod kier. prof. dr hab. J. Wrabeca, Instytut Historii Sztuki UW, Wrocław 2006.

⁶⁷ D. Hanulanka, *Świdnica (Śląsk w zabytkach sztuki)*, Wrocław 1973.

⁶⁸ D. Ostowska, *Jerzy Leonard Weber rzeźbiarz śląski epoki baroku*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” (=RSS) II, 1963, s. 92–116.

łałości artystycznej Johanna Riedla⁶⁹. Twórczość obu wymienionych artystów, którzy odegrali główną rolę w ukształtowaniu wyposażenia świdnickiej świątyni, omówił także Kalinowski we wspomnianej powyżej syntezie rzeźby barokowej na Śląsku⁷⁰. Przeanalizował i porównał ze sobą również główne ołtarze w kościele jezuickim i w protestanckim kościele Pokoju oraz podkreślił bardzo interesujący aspekt polemiki konfesyjnej między katolikami i protestantami, która dokonywała się także poprzez sztukę⁷¹.

W odróżnieniu od dwóch poprzednich ośrodków, w Jeleniej Górze jezuici posiadali rezydencję podległą bezpośrednio kolegium świdnickiemu oraz przejęty od protestantów na krótko gotycki kościół parafialny, w którym następnie użytkowali tylko południową nawę boczną. Jego historię i zabytki opisali w swoich przedwojennych monografiach A.M. Wroz i Hoffmann, a po wojnie anonimowy autor przewodnika po jeleniogórskich kościołach, który powtórzył ustalenia Hoffmanna⁷². W monografii artystycznej miasta Ewa Różycka i Jerzy Rozpędowski poświęcili architekturze i wyposażeniu świątyni dużo uwagi. Mimo skomplikowanej struktury własnościowej kościoła autorzy podjęli próbę wydzielenia fundacji diecezjalnych proboszczów od nielicznych fundacji zakonnych⁷³.

Najmniej znanym i przebadanym spośród omawianych zabytków jest późnogotycki kościół św. Piotra i św. Pawła w Żaganiu. Skromne, ale utrzymane na dobrym poziomie artystycznym barokowe wyposażenie tej świątyni nie było do tej pory brane pod uwagę w opracowaniach sztuki śląskiej, z wyjątkiem krótkich opisów w przedwojennych monografiach Hoffmanna⁷⁴.

⁶⁹ S. Gumiński, *Domus Sapientiae Svidnicensis*, w: *Funkcja dzieła sztuki. Materiały sesji SHS, Szczecin, listopad 1970*, Warszawa 1972, s. 243–260; idem, *Jan Riedel i francuskie wątki w snyderce śląskiej przełomu XVII i XVIII wieku*, w: *Michał Klahr Starszy i jego środowisko kulturowe*, red. J. Wrabec, Wrocław 1995, s. 133–141.

⁷⁰ K. Kalinowski, *Rzeźba...*, s. 175–184.

⁷¹ Ibidem, s. 285–288.

⁷² A. M. Wroz, *Geschichte der Stadtpfarrkirche in Hirschberg in Schlesien*, Hirschberg 1921; Hoffmann, *Die Jesuiten in Hirschberg...*; idem, *Die Kirchen der katholische Pfarrei Hirschberg...* s. 5–40; *Kościół i kaplice Jeleniej Góry*, bez daty

⁷³ E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra, „Śląsk w zabytkach sztuki”*, Wrocław 1975, s. 88–129.

⁷⁴ Hoffmann, *Die Saganer Jesuiten...*, s. 111–118; idem, *Kirchen und Kapellen in Sagan...*, s. 7–13.

W kontekście omawianego tematu na szczególną uwagę zasługuje cenna publikacja Jana Woscha, dotycząca własności ziemskiej Towarzystwa Jezusowego na Śląsku w XVII i XVIII wieku. Chociaż praca ta nie odnosi się bezpośrednio do zagadnień artystycznych, jednak rzuca światło na bardzo istotny problem uwarunkowań ekonomicznych poszczególnych placówek, a tym samym na zakres prac w nich prowadzonych⁷⁵.

Oprócz wymienionych publikacji bardzo ważnym źródłem do poznania dziejów omawianych kolegiów były dla mnie zbiory archiwalne, które podczas ostatniej wojny, jeżeli chodzi o Śląsk, w dużej części zostały mocno rozproszone lub zaginęły. Najważniejszy zespół, z którego korzystałem, przechowywany jest obecnie w Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego (dalej jako APPPTJ) w Krakowie przy kościele św. Barbary. Oprócz ksiąg, listów, nadań cesarskich i arystokratycznych znajduje się tam również duży zespół rysunków i projektów, w zdecydowanej większości zupełnie dotąd nieznanymi i niepublikowanymi. W krakowskim archiwum znajduje się w sumie około 336 pozycji archiwalnych dotyczących kolegium w Kłodzku. Niestety nie powiodło się odnalezienie dawnego zespołu archiwaliów kolegiów w Żaganiu i w Świdnicy. Kwerenda archiwalna została przeprowadzona przeze mnie w Archiwum Państwowym, Archiwum Archidiecezjalnym i Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, w Archiwach Państwowych w Zielonej Górze i Żarach, jak również w Bibliotece Narodowej w Warszawie i Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. Bardzo interesujące odkrycia przyniosły natomiast poszukiwania zagraniczne, zwłaszcza w Archivum Romanum Societatis Jesu (dalej jako ARSI) w Rzymie, gdzie miałem możliwość studiowania sprawozdań rocznych i trzyletnich przesyłanych do generała z poszczególnych kolegiów śląskich oraz katalogów personalnych zakonu. Wśród dokumentów odnalazłem opisy elementów wyposażenia oraz omówienia i kosztorysy przeprowadzanych prac. Pozwoliło mi to na wprowadzenie do obecnego stanu wiedzy o sztuce śląskich jezuitów wielu nowych i nieznanymi dotąd faktów. Dotyczy to zwłaszcza ustalenia czasu powstania niektórych dzieł oraz wskazania ich twórców, którymi byli przede wszystkim członkowie Towarzystwa Jezusowego.

⁷⁵ J. Wosch, *Terytorialny rozwój własności ziemskiej zakonu jezuitów na Śląsku od XVII do XVIII wieku*, w: „Studia Śląskie (Seria nowa)”, t. XXXIV, 1978, s. 11–53.

W Rzymie nie udało mi się natomiast odnaleźć jakichkolwiek materiałów ikonograficznych w postaci rysunków czy projektów.

Kwerenda w Archiwum Państwowym (Narodni Archiv, dalej jako NA Praga) i w Bibliotece Narodowej (Narodni Knihovna, dalej jako NK Praga) w Pradze przyniosła również interesujące odkrycia w postaci niepublikowanego dotąd planu kolegium w Świdnicy oraz *Historia Collegium Saganensis*, która jest, obok rzymskich sprawozdań, jedynym znanym mi i zachowanym rękopisem jezuickim dotyczącym tej placówki⁷⁶.

Niepublikowane materiały ikonograficzne udało mi się odnaleźć w Instytucie Herdera w Marburgu, gdzie w tamtejszym Archiwum Fotograficznym przechowywane są zdjęcia oryginalnych barokowych projektów ołtarzy pochodzących najprawdopodobniej z Żagania, a do II wojny światowej znajdujących się w tamtejszym Archiwum Gimnazjalnym. Niestety pomimo poszukiwań, jak już wspomniałem, nie trafiłem na ślad żagańskich archiwaliów. W zbiorze fotografii odnalazłem natomiast zdjęcia elementów wyposażenia żagańskiej świątyni, które uległo w czasie wojny częściowemu zniszczeniu lub zaginęło.

Jak z powyższego zestawienia wynika, problem barokizacji kościołów jezuickich na Śląsku jest do tej pory zagadnieniem oczekującym na wnikliwą analizę. Autorzy wszystkich wymienionych prac zajmowali się tylko pewnymi wybranymi wątkami dotyczącymi działalności tego zakonu na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim. Szczególnie dużym zainteresowaniem uczonych cieszyli się utalentowani rzeźbiarze, którzy pracowali na zlecenie jezuitów, tacy jak Klahr czy Riedel. Znacznie mniej miejsca poświęcono malarzom i architektom, z wyjątkiem Dankwarta i Tauscha, którzy uczestniczyli w barokizacji świątyń. Nie są znani autorzy wielu obrazów w Kłodzku i w Żaganiu oraz dekoracji snycerskiej kościoła w Jeleniej Górze. Nie wiadomo, jakie były relacje między działającymi tam artystami a jezuitami i kto rzeczywiście decydował o formie barokizowanych świątyń. Wyczerpująco natomiast opracowany został stan posiadania zakonu, jeśli chodzi o majątki ziemskie oraz donacje cesarskie i arystokratyczne, co stanowi punkt wyjścia do dalszych badań nad działalnością śląskich jezuitów.

Książka ta nie powstałaby bez pomocy prof. dr. hab. Marcina Fabiańskiego z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, któremu w tym miejscu pragnę podziękować. Wyrazy

⁷⁶ NK Praga, *Historia Collegium Saganensis*, syg. UK XXIII D 167.

wdzięczności kieruję również do prof. dr. hab. Adama Małkiewicza i dr. hab. Marka Walczaka z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz prof. dr. hab. Henryka Dziurli i prof. dr. hab. Jana Wrabeca z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, za życzliwość oraz wnikliwe i krytyczne uwagi, które starałem się uwzględnić w niniejszej publikacji. Dziękuję także Instytucjom i Osobom z nimi związanym, bez których nie byłoby możliwe prowadzenie badań archiwalnych za granicą: Fundacji Jana Pawła II w Rzymie kierowanej do niedawna przez ks. prałata Stefana Wyleźka, Fundacji Lanckorońskich, Archiwum Rzymskiemu Towarzystwa Jezusowego i ks. prof. dr. hab. Markowi Inglotowi SJ, Instytutowi Herdera w Marburgu i dr. Dietmarowi Poppowi. Proszę również o przyjęcie wyrazów wdzięczności przez prof. dr. hab. Wojciecha Bałusa z Instytutu Historii Sztuki UJ, który umożliwił mi kwerendę archiwalną w Pradze. Wyrazy wdzięczności kieruję również do Pani prof. dr. hab. Teresy Szostek z Instytutu Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych Uniwersytetu Wrocławskiego za podjęcie się trudu tłumaczenia rękopisów łacińskich. Jestem wdzięczny wydawnictwu Universitas, a zwłaszcza Pani redaktor Wandzie Lohman, za żmudną pracę redakcyjną oraz za staranne przygotowanie i wydanie tej książki. Nade wszystko dziękuję jednak mojej Kochanej Żonie Izie i Córeczce Marysi za dobroć, wsparcie i cierpliwość!

TŁO HISTORYCZNE: ŚLĄSK I HRABSTWO KŁODZKIE W 2. POŁOWIE XVII I W 1. POŁOWIE XVIII WIEKU

Zagadnienie barokizacji kościołów jezuickich na Śląsku było zjawiskiem, które rozpatrywać należy w ramach istniejącej wówczas sytuacji politycznej i wyznaniowej, jaka panowała w cesarstwie Habsburgów, a zwłaszcza w krajach dziedzicznych, a więc w Dolnej i Górnej Austrii, Karyntii, Styrii, Czechach i na Węgrzech. W omawianym okresie Śląsk stanowił obok Moraw i Łużyc integralną część Królestwa Czeskiego. Podzielony był na kilkanaście księstw i wolnych państw stanowych, których liczba od połowy XVII w. systematycznie malała. Hrabstwo kłodzkie było natomiast od 1459 r. osobnym obszarem wchodzącym w skład Królestwa Czeskiego, choć związanym ze Śląskiem licznymi więzami gospodarczymi i kulturalnymi, to jednak podporządkowanym administracyjnie Pradze i wchodzącym w skład tamtejszej archidiecezji. Cała pierwsza połowa XVII stulecia naznaczona była tragicznymi konsekwencjami wojny 30-letniej, która przyniosła ze sobą ogromne zniszczenia. Dopiero pod koniec wieku ucichły spory konfesyjne, co przyczyniło się do powrotu równowagi ekonomicznej sprzed wojny, dzięki czemu Śląsk stał się ponownie jedną z najbogatszych prowincji cesarstwa. Po pokoju westfalskim zmieniła się również sytuacja wyznaniowa prowincji, ukształtowana w 1. połowie XVI wieku. Kilka lat po zakończeniu działań wojennych, w 1653 r., cesarz

Ferdynand III w celu zdławienia opozycji protestanckiej wydał nakaz odebrania śląskim luteranom licznych kościołów, które zajęli w wyniku reformacji. W ramach tak zwanych „redukcji” odebrano protestantom około 500 świątyń, a do końca stulecia liczba ta wzrosła do 1200!¹ Był to niewątpliwie największy triumf kontrreformacji na Śląsku. Niemniej udało się śląskim protestantom uzyskać zgodę cesarza na wzniesienie kościołów Pokoju w Świdnicy, Jaworze i Głogowie. Wydarzenia te zbiegły się w czasie z powolnym wymieraniem piastowskich książąt na Śląsku, którzy byli polityczną ostoją reformacji. Ostatni z nich, Jerzy Wilhelm legnicko-brzeski zmarł w roku 1675. Na miejsce Piastów pojawiły się nowe katolickie rody książęce faworyzowane przez cesarza, takie jak Lobkowitzowie w Żaganiu, Auerspergowie w Ziębicach czy książęta lotaryńscy w Cieszynie. Wpływy protestantów ograniczono również w miastach, obsadzając najważniejsze stanowiska katolikami. Wyjątkiem był tu Wrocław, któremu pozostawiono znaczną autonomię, między innymi ze względu na wysokie podatki, jakie miasto płaciło cesarzowi. Monarcha wzmocnił również urzędy państwowe silnie uzależniając je od Wiednia, co także ograniczyło dotychczasowe prawa i przywileje, jakimi cieszył się Śląsk. W 1664 r. biskup wrocławski został ponownie, po kilkudziesięcioletniej przerwie, wybrany przez cesarza na starostę generalnego Śląska. Funkcję tę objął najpierw bp Sebastian Rostock (1607–1671), który zainicjował dynamiczny proces religijnego odrodzenia swojej diecezji, między innymi wspierając jezuitów i ściśle z nimi współpracując². Godność starosty generalnego pełnili jeszcze dwaj następni ordynariusze wrocławscy do 1719 roku, kiedy to Franciszek Ludwik von Neuburg rzekł się jej piastowania. W takich sprzyjających okolicznościach mogła rozwinąć się, spóźniona w stosunku do innych obszarów Europy, kontrreformacja. Zwłaszcza rządy kolejnych dwóch biskupów, kardynała, Fryderyka von Hessen (1671–1682) oraz Franciszka Ludwika von Neuburga (1683–1732), odegrały w tym procesie kluczową rolę. Obok biskupów w rekatolizacji Śląska wielką rolę odegrały zakony, zwłaszcza cystersi, którzy najlepiej przetrwali trudny okres reformacji oraz jezuiti, którzy do-

¹ Mandziuk, *Historia kościoła katolickiego na Śląsku. Czasy reformacji protestanckiej reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1742*, t. 2, Warszawa 1995, s. 145–148; G. Wąs, *Dzieje Śląska od 1525 do 1806 roku*, w: *Historia Śląska*, red. M. Czapliński, Wrocław 2002, s. 174–177.

² S. Chomiak, *Diecezja wrocławska w czasach rządów biskupa Sebastiana Rostocka*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, z. 4, 2001, s. 469–483.

piero po zakończeniu wojny mogli w pełni rozwinąć tu swoją działalność. Spośród starych zakonów istotny wkład wniosły 4 działające na Śląsku zakony franciszkańskie, dominikanie i karmelici trzewicki. Coraz większą rolę odgrywały również nowe zgromadzenia, oprócz jezuitów byli to bonifratrzy, którzy w 1694 roku założyli swój pierwszy klasztor i szpital w Cieszynie, i pijarzy, sprowadzeni w 1727 r. do Białej Wody położonej na terenie księstwa biskupiego³. Na obszarze hrabstwa kłodzkiego sytuacja odpowiadała bardziej temu, co działo się w Czechach i na Morawach niż na Śląsku. Rekatalizacja rozpoczęta tam wkrótce po klęsce pod Białą Górą w 1620 roku przeprowadzona została z całą bezwzględnością. W 1629 roku mocą edyktu cesarskiego zmuszono mieszkańców do przejścia na katolicyzm, pod groźbą utraty majątków i opuszczenia kraju. Wobec takiej groźby większość ewangelików przyjęła katolicyzm, skutkiem czego w 2. poł. XVII wieku cały obszar Królestwa Czeskiego stał się teoretycznie niemal jednowyznaniowy, co różniło go od sąsiedniego Śląska. Nie było tam również mowy o jakichkolwiek ustępstwach wobec innowierców⁴.

W związku z nierespektowaniem przez cesarza i jego urzędników postanowień pokoju westfalskiego śląscy luteranie zwrócili się o pomoc do króla Szwecji, Karola XII, który zaangażowany w wojnę północną przebywał na terenie sąsiedniej Saksonii. W wyniku tego, w 1707 roku, pomiędzy królem a cesarzem podpisana została konwencja w Altranstädt, na mocy której Józef I zobowiązał się do przestrzegania wcześniejszych postanowień wobec ewangelików i do oddania im 121 kościołów. Ponadto zezwolił na wzniesienie 6 tzw. „kościołów Łaski” w Jeleniej Górze, Kamiennej Górze, Cieszynie, Miliczu, Żaganiu i Koźuchowie. Aby zrekompensować straty, w ramach tak zwanych „kuracji józefińskich”, cesarz ufundował 15 kościołów katolickich. W 1720 roku stany śląskie zaakceptowały sankcję pragmatyczną wydaną przez cesarza Karola VI, na mocy której tron cesarski miała po jego śmierci objąć córka, Maria Teresa. Kryzys wywołany w 1740 roku walką o sukcesję austriacką wykorzystał bezwzględnie Fryderyk II, zagarniając Śląsk i ziemię kłodzką, które następnie włączył do swojego państwa.

W takich warunkach politycznych i konfesyjnych pojawiło się na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim Towarzystwo Jezusowe i rozwinęło

³ Mandziuk, op. cit., s. 188.

⁴ Herzig, Ruchniewicz, op. cit., s. 135–146.

tam swoją działalność. Zakon powstał w 1534 roku w Paryżu, wkrótce w 1540 roku papież Paweł III zatwierdził nowe zgromadzenie, które szybko objęło swoim zasięgiem całą Europę, a niebawem również inne kontynenty⁵. W krajach niemieckich pierwsze kolegium powstało już w 1544 r. w Kolonii, osiem lat później jezuici zostali sprowadzeni do Wiednia (1552), a w 1556 r. założyli pierwszą placówkę w Pradze, która stała się pół wieku później ośrodkiem macierzystym dla kolegiów śląskich. Na samym początku wszystkie kolegia wchodziły w skład prowincji niemieckiej, z której w 1556 roku została wydzielona prowincja górnioniemiecka, do której należały Wiedeń i Praga. Wkrótce dokonano kolejnych zmian ustanawiając prowincję austriacką (1563), a następnie czeską (1623), obejmującą również Śląsk⁶.

W kontekście tematu niniejszej pracy istotną cechą dynamicznie rozwijającego się zakonu była zdolność dostosowania się do bardzo nieraz skomplikowanych warunków, w jakich przyszło jezuitom działać. Miało to swoją genezę już we wskazaniach zakonodawcy św. Ignacego Loyoli i jego pierwszych współtowarzyszy⁷. Choć nie została ona wówczas precyzyjnie zdefiniowana, to jej charakter był czytelny w postawie pierwszych jezuitów. Konsekwencją takiego postępowania stały się dwie fundamentalne zasady, na których oparta była misyjna działalność Towarzystwa Jezusowego – inkulturacji i akomodacji⁸. Znalazły one swoje zastosowanie przede wszystkim na Dalekim Wschodzie, zwłaszcza w Chinach, gdzie zakonnicy zetknęli się z wysoko rozwiniętymi kulturami i systemami religijno-filozoficznymi. Należy przypuszczać, że były one praktykowane również w Europie Środkowej, zwłaszcza na protestanckim Śląsku, gdzie jezuici musieli się skonfrontować z wymagającymi i bardzo dobrze wykształconymi innowiercami. Najprawdopodobniej stały się również jednymi z czynników, które wpłynęły pośrednio na ukształtowanie niektórych nowo wznoszonych kolegiów i kościołów⁹, jak i przejętych przez zakon świątyń gotyckich.

⁵ L. Grzebień, *Jezuici*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. VII, Lublin 1997, s. 1254–1268.

⁶ Por. Lec, *Placówki jezuickie...*

⁷ I. Loyola, *Opowieść pielgrzyma. Autobiografia*, oprac. ks. M. Bednarz SJ, Kraków 2002, s. 50 z przyp. 67.

⁸ S. Zięba, *Akomodacja*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin 1995, s. 239–240; S. Janeczek, *Inkulturacja*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 7, Lublin 1997, s. 234–237.

⁹ Galantowicz, op. cit., s. 111–124.

Pierwsi zakonnicy Towarzystwa Jezusowego przybyli na Śląsk na zaproszenie biskupa wrocławskiego Martina Gerstmana już w końcu XVI wieku, ale ich pobyt został szybko wykryty przez protestantów i musieli opuścić zarówno Wrocław, jak i Głogów¹⁰. W Kłodzku, należącym do diecezji praskiej, jezuici przejęli w 1597 roku klasztor od augustianów, położony na Górze Zamkowej i tam rozpoczęli swoją działalność¹¹. Po objęciu rządów nad diecezją wrocławską przez arcyksięcia Karola Habsburga (1608–1624) pierwsi zakonnicy pojawili się w Nysie, jednak wkrótce musieli ją opuścić w związku z protestami luteranckiego patrycjatu. Wybuch wojny 30-letniej spowodował opuszczenie przez jezuitów klasztoru w Kłodzku, który po opanowaniu miasta przez wojska innowiercze w 1618 roku został zburzony. Po klęsce protestantów pod Białą Górą sytuacja uległa zmianie na korzyść katolików i zakonnicy przy wsparciu cesarza, biskupa i katolickiej arystokracji zaczęli zakładać nowe placówki. Dzięki staraniom biskupa Karola Habsburga w 1622 r. założono w Nysie pierwsze jezuickie kolegium na Śląsku¹². W 1624 r. zakonnicy powrócili do Kłodzka, gdzie kawalerowie maltańscy przekazali im swój kościół, który do tego czasu był faktycznie użytkowany przez protestantów jako świątynia parafialna. Dla wspólnoty luteranckiej był to aż nazbyt widoczny znak porażki i zagrożenia ze strony rozpoczynającej się kontrreformacji. Z fundacji cesarza Ferdynanda II powstało w 1625 r. kolegium w Głogowie¹³, a kilka lat później, w 1629 r., jezuici zostali sprowadzeni przez Albrechta Wallensteina do Żagania¹⁴. W tym samym roku zakonnicy rozpoczęli działalność w Świdnicy¹⁵ oraz w Jeleniej Górze¹⁶, a w 1638 r. założyli misję, a potem rezydencję w stolicy prowincji, Wrocławiu. Czas wojny 30-letniej, zwłaszcza jej faza końcowa, gdy do obozu protestanckiego dołączyła Szwecja, był dla jezuitów okresem bardzo niepewnym i niebezpiecznym. Sytuacja unormowała się dopiero po pokoju westfalskim, który dawał Habsburgom absolutną władzę w ich krajach dziedzicznych, a więc także na Śląsku. Jezuici skorzystali z takiego sta-

¹⁰ Lec, *Jezuici we Wrocławiu...*, s. 15–21.

¹¹ Lec, *Placówki jezuickie...*, s. 85; Herzig, Ruchniewicz, op. cit., s. 113–115.

¹² Lec, *Placówki jezuickie...*, s. 86.

¹³ H. Hoffmann, *Die Jesuiten in Glogau*, Breslau 1926.

¹⁴ Idem, *Die Saganer Jesuiten...*, 6–16; Lec, op. cit., s. 88.

¹⁵ Idem, *Die Jesuiten in Schweidnitz...*, s. 9.

¹⁶ Idem, *Die Jesuiten in Hirschberg...*, s. 8; Lec, *Działalność jezuitów w Jeleniej Górze...*, s. 64–65.

nu rzeczy, co w krótkim czasie zaowocowało rozwojem kolegiów oraz wspaniałym rozkwitem nauki i sztuki. Powstały wówczas wielkie barokowe zespoły architektoniczne wznoszone nie tylko przez jezuitów, ale również przez cystersów, benedyktynów i augustianów, które były wyraźnym znakiem odrodzenia katolicyzmu i triumfu wspierających go Habsburgów¹⁷. W 2. połowie XVII wieku zakonnicy przejęli także protestanckie kościoły farne w Jeleniej Górze (1654) i w Świdnicy (1662). W związku z konfliktem ze spadkobiercami jednego z donatorów i przegranym długoletniego procesu o majątek w Podgórzynie nie udało się jezuitom powołać kolegium w Jeleniej Górze, musieli również zrezygnować z patronatu nad kościołem parafialnym¹⁸. Natomiast kościół św. Stanisława i św. Wacława był od XIII do połowy XVII wieku pod formalnym patronatem wrocławskich klarysek, chociaż faktycznie od 1560 roku użytkowali go protestanci. Dlatego za nabycie prawa patronatu nad świdnicką faram, a co za tym idzie usunięcie protestantów, jezuita musieli zapłacić klaryskom wysoką sumę 6660 guldenów¹⁹.

Mimo różnorodnych trudności do czasu rozpoczęcia wojen śląskich zakon posiadał na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim 16 placówek, wśród których był uniwersytet, 8 kolegiów, 5 rezydencji i 2 stacje misyjne²⁰. Po zagarnięciu Śląska przez Prusy, na wyraźne żądanie Fryderyka II klasztory śląskie zostały wykluczone z prowincji czeskiej i włączone do nowo powstałej prowincji śląskiej, która istniała do 1776 roku, pomimo kasaty zakonu dokonanej przez papieża Klemensa XIV dwa lata wcześniej. Z pozostałych po kasacie dawnych zakonników utworzono Królewsko-Pruski Instytut Szkolny dla Śląska, co łączyło się z całkowitą sekularyzacją majątku prowincji.

Od momentu osiedlenia się w miastach śląskich przed jezuitami stały bardzo poważne zadania, pośród których kluczowe było rozpoczęcie działalności edukacyjno-formacyjnej wśród dzieci i młodzie-

¹⁷ W 2 poł. XVII wieku jezuita wznieśli kolegia w Opawie (1642), Świdnicy (1652), Żaganiu (1654), Opolu (1673), Legnicy (1698) oraz rezydencje w Otyniu (1649), Tarnowskich Górach (1671), Cieszynie (1672) oraz Brzegu (1681) i stacje misyjne w Twardocicach (1656) i Piekarach Śląskich (1677). W 1659 r. cesarz Leopold I przekazał jezuitom zamek cesarski, a w 1670 r. wydał zgodę na jego rozbiórkę i wzniesienie w tym miejscu kościoła i kolegium.

¹⁸ Hoffmann, *Die Jesuiten in Hirschberg...*, s. 46–47; Lec, *Działalność jezuitów w Jeleniej Górze...*, s. 68–72

¹⁹ Hoffmann, *Die Jesuiten in Schweidnitz...*, s. 58.

²⁰ Lec, *Placówki jezuickie...*, s. 84.

ży. Zabiegając od lat o pomoc cesarską, doprowadzili, wbrew protestanckiej radzie miasta, do ufundowania przez Leopolda I w 1702 roku uniwersytetu we Wrocławiu²¹, oprócz którego prowadzili także kolegia. Stały one na podobnie wysokim poziomie co szkoły protestanckie i miały charakter ogólnodostępny, dlatego zdarzało się, że uczniami była także młodzież luterkańska. Oprócz licznych przedmiotów ścisłych i humanistycznych wykładano tam również filozofię i teologię moralną. Rozbudzeniu religijności służyły dydaktyczne przedstawienia teatralne, ilustrujące wydarzenia ze Starego i Nowego Testamentu oraz z dziejów Towarzystwa Jezusowego²².

Jezuici starali się dotrzeć do jak największej liczby wiernych również przez działalność kaznodziejską zarówno w swoich świątyniach, jak i w prowincjonalnych parafiach, głosząc rekolekcje i misje ludowe. Zakonnicy, których z reguły wysyłano po dwóch, starannie przygotowywali swoje homilie, tak pod względem treści, jak i formy. Dbano przy tym o język, który miał być najlepiej zrozumiały dla odbiorców, dlatego kaznodzieje głosili swoje nauki, w zależności od potrzeb, po niemiecku, czesku, polsku i łacinie. Dawało to często bardzo dobre efekty duszpasterskie, do tego stopnia, że we Wrocławiu zaniepokojeni pastory nakazywali spisywanie osób, które słuchały jezuitów, aby potem wyciągnąć konsekwencje. Jezuici przyczynili się również do odrodzenia ruchu pielgrzymkowego prowadzącego z Kłodzka do sanktuariów maryjnych w Bardzie, Wambierzycach, Szalejowie Dolnym i Starym Wielisławiu²³ oraz z Wrocławia i Głogowa do grobu św. Jadwigi w Trzebnicy²⁴.

Zgodnie z wytycznymi Soboru Trydenckiego jezuici dbali o liturgię, w której znaczącą rolę odgrywała muzyka organowa i chóralna oraz okazałe procesje, organizowane w wielkie święta, takie jak Boże Ciało czy Wielkanoc. Przy każdym z kolegów, przy parafiach oraz w ośrodkach misyjnych zakładali bractwa i kongregacje religijne, przede wszystkim o charakterze maryjnym, skupiające studentów, duchowieństwo zakonne i diecezjalne, arystokrację oraz przedstawicie-

²¹ Idem, *Jezuici we Wrocławiu...*, s. 31–36; C. Rabe, *Alma Mater Leopoldina*, Wrocław 2003.

²² Por. T. Budzyński, *Dramat i teatr szkolny na Śląsku (XVI–XVIII wiek)*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 1572, Katowice 1996.

²³ Herzig, *Reformatorysche Bewegungen...*, s. 167–174; Herzig, Ruchniewicz, *Dzieje...*, s. 171–179.

²⁴ Mandziuk, op. cit., s. 151–153.

li poszczególnych profesji, narodowości i stanów, zarówno mężczyzn, jak i kobiety²⁵. W omawianych ośrodkach do najważniejszych należały bractwa Bożego Ciała, Najświętszego Sakramentu, Agonii i Śmierci Chrystusa, kultywujące modlitwę za dusze w czyśćcu cierpiące, Zwiastowania NMP, Różańcowe, Wszystkich Świętych, Dobrej Śmierci²⁶. Ich członkowie spotykali się przynajmniej raz w tygodniu na nabożeństwach w swoich kaplicach, dbali przy tym o ich wystrój, fundując różne elementy wyposażenia, tak jak to miało miejsce w kaplicy św. Krzyża w Żaganiu, która była siedzibą Bractwa Agonii i Śmierci Chrystusa²⁷. W Świdnicy, w oktogonalnej krypcie pod prezbiterium urządzona została kaplica Zmarłych, w której spotykali się członkowie bractwa Dobrej Śmierci²⁸. Poza tym uczestniczyli oni w świątach i uroczystościach religijnych, a zwłaszcza w dorocznych procesjach podczas świąt Bożego Ciała i Wielkanocy. Sprawowali również opiekę nad najbardziej potrzebującymi.

Oprócz typowych prac duszpasterskich jezuici prowadzili także działalność charytatywną opiekując się chorymi, sierotami i więźniami. Podczas epidemii w czasie trwania wojny 30-letniej, posługując umierającym w Kłodzku i w Głogowie, zmarło 13 zakonników²⁹.

Jezuici współpracowali ściśle z innymi zakonami, takimi jak cystersi z Krzeszowa i Lubiąża, dominikanie ze Świdnicy i Ząbkowic, franciszkanie ze Świdnicy i Jawora, kapucyni i urszulanki ze Świdnicy i Wrocławia, benedyktynki, karmelici i karmelitanki ze Strzegomia, krzyżowcy z czerwoną gwiazdą ze Świdnicy i Wrocławia, magdalenki ze Szprotawy czy augustianie z Żagania. Przejawem tej współpracy było przede wszystkim uczestniczenie w uroczystościach poświęconych świętym patronom, głoszenie okolicznościowych kazań oraz zapraszanie kaznodziejów na niedzielne i świąteczne msze święte³⁰. Przedstawiciele Towarzystwa byli również zapraszani na dysputy filozoficzne³¹, prymicje oraz na uroczystości beatyfikacji lub kanoniza-

²⁵ Ibidem, s. 156–159. Obecnie zgadnieniem tym zajmuje się mgr Zuzanna Mikołajek z Instytutu Historii Sztuki UW, która przygotowuje dysertację doktorską poświęconą bractwom religijnym na Śląsku w epoce baroku.

²⁶ Hoffmann, *Die Jesuiten in Schweidnitz...*, s. 203–208; idem, *Die Saganer Jesuiten...*, s. 167–174; Herzig, op. cit., s. 181–183.

²⁷ Hoffmann, *Die Saganer Jesuiten...*, s. 174.

²⁸ Idem, *Die Jesuiten in Schweidnitz...*, s. 152.

²⁹ Galantowicz, op. cit., s. 38.

³⁰ Por. Hoffmann, op. cit., 208–213.

³¹ W 1722 roku dwaj jezuici ze Świdnicy wzięli udział jako oponenci w dysputie

cji członków danego zgromadzenia³². Jezuita korzystali od 1638 r. ze wsparcia wrocławskich krzyżowców z czerwoną gwiazdą, bez pomocy których nie założyliby w mieście swojej placówki i nie rozwinęli działalności duszpasterskiej. Najpierw krzyżowcy, a następnie norbertanie z kościoła św. Jakuba i św. Wincentego umożliwili im głoszenie w swoich świątyniach kazań i nauczania katechizmu. Dbano jednak, aby nie kolidowało to z nabożeństwami prowadzonymi w tym samym czasie przez dominikanów³³. Po założeniu kolegium i ustanowieniu akademii zaproszono do współpracy cystersów z Lubiąża, którzy wykładali filozofię Arystotelesa³⁴, a studentami byli również członkowie wymienionych zakonów. Oczywiście zdarzały się również konflikty, czego przykładem spór z wrocławskimi franciszkanami o kościół św. Stanisława, św. Wacława i św. Doroty³⁵ czy z proboszczami diecezjalnymi w Jeleniej Górze, o użytkowanie tamtejszego kościoła parafialnego. Były one jednak nieliczne i nie wpływały na wewnętrzne podziały i animozje wśród katolickiego duchowieństwa. Głośny konflikt pomiędzy dominikanami i jezuitami dotyczący m.in. prowadzenia misji nie przeniósł się na Śląsk, gdzie oba zakony raczej się wspierały. Podejście dominikanów o kontakty z członkami Towarzystwa Jezusowego stało się jednym z pretekstów dla dewastacji kościoła św. Wojciecha we Wrocławiu pod koniec 1608 r.³⁶ Należy zatem podkreślić, że w porównaniu z innymi krajami regionu sytuacja na Śląsku była w dużej mierze wyjątkowa, ze względu na brak konkurencji zarówno pomiędzy poszczególnymi zakonami, jak i duchowieństwem diecezjalnym. Było to podyktowane silną pozycją tutejszych protestantów, która wymuszała konsolidację strony katolickiej. Należy przypuszczać, że owa współpraca miała miejsce również na płaszczyźnie artystycznej, o czym świadczyłby udział jezuitów artystów w realizacjach cysterskich [Tausch (?) w Krzeszowie] czy też twórców pracujących dla be-

filozoficznej zorganizowanej przez karmelitanki ze Strzegomia; por. Hoffmann, op. cit., s. 212.

³² W 1724 roku jezuita ze Świdnicy wygłosił u tamtejszych franciszkanów homilię z okazji beatyfikacji trzech papieży z rodziny Segni, związanej z franciszkanami: Innocentego III, Grzegorza IX i Aleksandra V; podobnie w 1728, po kanonizacji tercjarzki franciszkańskiej Małgorzaty da Cortona; por. Hoffmann, op. cit., s. 210.

³³ Lec, *Jezuici we Wrocławiu...*, s. 23.

³⁴ Kalinowski, *Lubiąż...*, s. 22.

³⁵ Ch. Reisch, *Geschichte des Klosters und Kirche St. Dorothea*, Breslau 1908, s. 80–164.

³⁶ Lec, op. cit., s. 21.